

Адебиётлар

1. Ахметов Ө. Түркі тилдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: «Ғылым», 1995, 36-б.
2. Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. – М.: «Наука», 1981.
3. Даўлетмуратова З. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. – Нөкис: 2010.
4. Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты (монография) – Москва: 1999, 146-б.
5. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлиги. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 189-б.
6. Мухаммедова Р.Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. // Материалы по татарской диалектологии. – Казань: 1962.
7. Покровская Л. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961. – С. 11-81;
8. Юсупов Х.Г. Термины родства в Башкирском языке. Вопросы башкирской филологии. – М.: 1959.
9. Мухаммедова Р.Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. // Материалы по татарской диалектологии. – Казань: 1962.
10. Юсупов Х.Г. Термины родства в Башкирском языке. Вопросы башкирской филологии. – М.: 1959.
11. Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. – М.: «Наука», 1981.
12. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектинин лексикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977; Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре каракалпакского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Баку: 1966.

REZYUME. Bu maqolada gender tilshunosligida alohida ahamiyat kasb etuvchi genderlektlar va ularning xususiyatlari o'rganilgan. Gender xususiyatlari bilan ajralib turuvchi tug'ishganlik atamallari, ularning ayollarga va erkaklarga nisbatan qo'llaniluvchi turlari tahlil qilingan. Shuningdek, maskulinlik va feministik ma'nodagi tug'ishganlik atamallari o'z ichida qizlarga, ayollarga, kelinlarga yoki yigitlarga, erkaklarga nisbatan ishlatiluvchi turlariga misollar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучаются гендерлекты и их характеристики, имеющие особое значение в гендерной лингвистике. Анализируются термины рождаемости, различающиеся по гендерным признакам, их типы применительно к женщинам и мужчинам. Также есть примеры типов мужественности и феминизма, используемых по отношению к девочкам, женщинам, невестам или мальчикам, мужчинам.

SUMMARY. In this article, genderlects and their characteristics, which are of special importance in gender linguistics, are studied. Fertility terms distinguished by gender characteristics, their types applied to women and men are analyzed. Also, there are examples of the types of masculinity and feminism used in reference to girls, women, brides or boys, men.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «АҚ» КЕЛБЕТЛИГИНИҢ СИМВОЛЛЫҚ МӘНИЛЕРИ

Р.Б.Санкибаева – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ранг, этномаданият, ақ ранг, ранг атамалари, этнография, урф-одатлар.

Ключевые слова: цвет, этнокультура, белый цвет, термины цвета, этнография, обычаи.

Key words: color, ethnoculture, white color, color terms, ethnography, customs.

Тәбиятта ушырасатуғын хәр түрли реңлердин барлығы заттың, кубылыстың түрин билдириў менен шекленбейди. Олар көбинесе түр-түске хешқандай қатнасы жоқ түсиниклердин мәнисин билдиреди. Реңлердин бундай мәнилери олардың символлық мәнилери болады. Реңлер жәмийетте хәр бир халықтың, миллеттин үрп-әдет, дәстүрлеринде өзіне тән өзгешеликлерге ийе. Бул сол халықтың сана-сезимине, дүньяға көзқарасына, миллий қәдириятларына, дүнья танымына байланысly символлық мәнилеринде көринеди. Себеби, адамзаттың қоршаған орталыққа, тәбиятқа, өзін қоршаған орталықтағы реңлерге көзқарасы хәммесинде бирдей емес. Сонлықтан түр-түс хәр бир миллеттин психологиясы, эстетикалық талғамы, дүньяны сезиў қәбилети менен тиккелей байланысly. Хәр бир миллеттин түсинигинде реңлердин өзіне тән символлық мәнилери бар.

Инсаният тарийхында реңлер хәр қыйлы символлық мәнилерге ийе болып, ол белгили бир этник қәўимлердин жәмийетлик-сиясий, мәдений хәм рухый турмысына тийисли мағлыўматларды билдиреди. Мәселен, Шығыс халықларының этномәдениатына нәзер салсақ, олар жер шарының төрт тәрепин хәр қыйлы реңлер менен атаған. Шығыс – көк, батыс – ақ, түслик – жасыл яки көк, арқа – кара рең, ал жердин орайы сары рең менен аңлатылған. Филологияда С.С.Алексеев, Р.Панж, И.В.Пете, А.Кононов, Л.И.Миронова, О.Т.Магашова, М.Сайдов, Ш.М.Шукуров хәм басқалардың мийнетлеринде реңлердин хәр қыйлы қәсийетлери үйренилиди. Өзбек тилинде М.Содиқова, В.Вафоев, С.Хасанов, Е.Исоков, С.Жуматова мийнетлеринде реңлердин түри, рең менен байланысly символлық мәнилер үйренилген. Мәселен, Н.Жуматова өзиниң кандидатлық диссертациясында өзбек халық қосықларындағы ақ, қызыл, кара, көк, жасыл, сары реңлериниң символлық мәнилерине тоқтап, олардың ишинде ақ, кара, қызыл реңлердин айрықша орын ийелейтуғынлығын көрсетеди [1:26].

Бул реңлердин ишинде әсиресе ақ рең тарийхый дереклерде, халық аўызеки дәретпелеринде айрықша символлық мәниге ийе. “Авесто”да ақ рең үмиттин, күш-қудирет символы сыпатында көрсетилсе, әйемги түркий хәм монгол халықларында ақ рең күш-қудирет, әдәлатты билдирген.

Бизди қоршаған орталықтағы затларды, өсимликлер хәм хайўанатлар дүньясын бир-биринен ажыратыўда реңлер үлкен әхмийетке ийе. Реңлердин пайда болыўы хәккында тил илиминде жүдә көп изертлеўлер алып барылған. Олардың пикирлеринше, адамзат турмысында реңлердин атамасының пайда болыўында ең дәслеп ақ хәм кара күн хәм түн түсинигинен пайда болған. Буннан кейин от, қан реңин билдириўши қызыл рең түсиниги хәм тәбият пенен байланысly жасыл хәм сары, суў хәм аспан менен байланысly көк рең қәлиплескен [2:11]. Демек, рең түсиниги бизди қоршаған орталық, тәбият хәм предметлерге байланысly келип шыққан. Сонлықтан, ақ реңди булт хәм қар менен, кара реңди жер, түн, қуслар менен, қызыл реңди қан, от пенен, жасыл реңди бәхәр, тоғай хәм тереклер менен, көк реңди аспан хәм суў менен, сары реңди қуяш, бийдай менен салыстырады.

Реңлердин символлық мәнилеринде хәрбир халықтың өзіне тән миллий өзгешелиги көринеди. Мәселен, ақ рең түркий халықларда тазалық, ҳадаллық символын билдирсе, ал қытай хәм японларда қайғы, матамды аңлатып, адам қайтыс болғанда үстилерине ақ реңдеги кийимлер кийеди. Сондай-ақ, көк рең аспанның, теңиздин символын билдирсе, сары рең жақтылықтың, гүздин символы.

Хәзирги қарақалпақ тилинде рең билдиретуғын келбетликлердин (ақ, кара, қызыл, көк, жасыл, сары х.т.б) қолланыў шеңбери жүдә кең. Олар предметлердин тек түр-түсин, реңин аңлатып қоймай, өзиниң негизги мәнисин өзгертип, аўыспалы мәнилерде де қолланылады. Сондай-ақ, түр-түстин, реңниң хәр бир халықтың тумыс салты хәм үрп-әдетине,

исенимине байланысly қәлиплескен символлық мәниси болады.

Түркий тиллердин, соның бири қарақалпақ тилиндеги рең атамаларының семантикалық өзгешеликлерин хәм олардың этнографиялық, қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет, дәстүрлерине байланысly символлық мәнилерин үйрениў айрықша әхмийетке ийе. Реңлер бир неше символлық мәнилерге ийе. Мәселен, ақ рең-хадаллықтың, тазалықтың, кызыл рең-оттың, жалынның, жасыл рең-тәбияттың, өсимликлер әлеминиң, көк рең-аспанның, қоңыр-жердин, сары-жақтылықтың сыяқлы символлық мәнилер бар.

Реңди билдиретуғын сөзлердин, әсиресе ақ хәм қара сөзлериниң билдиретуғын мәнилерин кең. Бул сөзлер дәслеп белгили бир реңди аңлатып, соның ала олар абстракт ойлардың раўажланыўы нәтийжесинде басқа да мәнилерди билдире баслаған [3:55]. Турмыстағы ўақыя хәдийселердин, үрп-әдетлердин рең түс пенен байланысly тәреплери көп. Бул, әлбетте, тилде өз көринисин таппай қоймайды. Ерте дәстүрлерде де инсанлар реңлерге итибар менен қараған. Мәселен, ақ реңди алайық, адамлар бул реңди әййемги дәўирлерде муқаддес деп есаплап келген. Ол халықтың исениминде бахыт, шадлық, пәклик, жақсылық символына айланып қалған [4:81].

Ақ рең қарақалпақ халқының түсинигинде ең қәсийетли, ең қәдирли, ең сүйкимли түрлердин бири. Сонлықтан, ақ рең жақсылық, адамгершилиқ, тазалық, пәклик, сүйкимлилик сыяқлы ұғымларды аңлатып келеди. Мәселен, фразеологизмлер қурамындағы ақ көкирек дизбеги – хадал, кишипейил мәнилерин аңлатса, ақ кеўил – әлпайым, ашық минезли адамларға байланысly айтылады. Сондай-ақ, ақ сүт – ананың перзентине беретуғын хадал сүти. Ана ақ сүти менен перзентин өсиреди, тәрбиялайды. Усыған байланысly ақ сүт берди, өсирди, камалға келтирди, ақ сүтин ақлады – анасының өсирип тәрбиялаған мийнетин қайтарды, өтеди, ақ сүтине ырза болды – перзентине миннетдар болды, ақ сүтине ырза болмады – қапа болды, ренжиди деген мәнилерде ананың ақ сүтиниң қаншелли қәсийетли екенлигин билдиреди. Сонлықтан, ананың ақ сүтин ақлаў ең адамгершиликли парыз есапланады.

Мысалы: Ақ сүт берген ананың,
Балада ҳақы көп болар (нақыл).

Рең билдириўши келбетликлер қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлеринде, кийим-кеңшеклеринде хәр қыйлы символлық мәнилерде қолланған. Қарақалпақ халқының күнделикли турмысында, көркем шығармаларда, дәстанларында, ертеклеринде ақ келбетлиги тазалық, пәклик, шадлық, азадалық мәнилеринде қолланғанлығын көремиз. Бул қарақалпақ халқында жасы үлкенлердин ақ пәтия бериў дәстүринде көринеди. Ақ пәтия бериў – алғыс айтыў, тилек тилеў менен бирге сапарға шығып баратырғанларға «жолың бийкәтер болсын, жолың ақ болсын деген жақсы нийетте ақ пәтия бериледи. Ақ пәтия дизбеги – жақсы тилек, алғыс хәм разылық мәнилерин билдирип, қарақалпақ халқында алыс жолға, сапарға атланатуғын болса, бир исти баслайжақ болса, жаслар шаңарақ қурауғын болса жасы үлкенлердин ақ пәтиясын алады.

Мысалы: Әкежаным, ақ пәтия бериңиз:

-Мурадыңа жеткил балам, әўмийин! (К.Рахманов)

Аттың басын бур дейди,

Байсын елге бар дейди,

Атаң менен енеңнен

Ақ пәтия ал дейди.

(“Алпамыс” дәстаны)

Сондай-ақ, қарақалпақ халқында дүньяға келген нәрестениң ақ қағаздай таза, пәк екенин билдириўде ақ бөпе, ақ бесик дизбеклери, ал хәйийи айтқанда аппағым сөзи қолланылады. Мысалы:

Айналайын ақ бөпе,

Ақ бесикте жат бөпе.

(Халық қосығы)

Айнанайын аппағым,

Қозы жүнли қалпағым.

(Халық қосығы)

Қарақалпақ халқында жаңа түскен келиншектің беташарында бетине ақ таўар жабыў дәстүри де хадаллық, пәклик мәнисин билдириў менен бирге келиншекти жаман көзлерден тасалаўды аңлатады. Бул туўралы Қ.Айымбетов былай деп жазады: “Үйдин оң жағына шымылдық тутып, келиншек хәм кызлар соңында орналастырылады. Келиншектің бетине ақ орамал тутылады. (“Халық даналығы”) Бийбайым жуўап орнына Жумағұлдин жегдесин сәл көтерип, қолындағы ақ шытының шетине илгешек пенен өткерип маңлайына жапты. (Т.Қайыпбергенов). Хәзирги дәўирде кызлардың турмысқа шыққанда ақ көйлек кийиўи де пәклик, хадаллық символын билдиреди. Ақ жүз – таза, пәклик, азадалық, ақ билек – кыздың гөззаллығы, ақ шаш – жасы үлкен, көп жасаған мәнилерин билдиреди. Ақ жүз, ақ билек, ақ сийне – жас кызларға тән гөззаллықтың, сулыўлықты, ақ шаш, ақ сақал ақыл-парасаттың, кәтқудалықтың, қартайғанлықтың белгисин билдиреди:

Ақ шашымды әрман менен тарайман,

Өзим ғарры не мүшкилге жарайман. (“Қырық қыз” дәстаны)

Бүгин көрип сизиң ақ шашыңызды

“Биз де келиппиз аў биразға” дедим. (И.Юсупов)

Жайыңнан бир гербиш куласа жерге,

Я жер таянып қалса ақ шашлы атам. (К.Рахманов)

Кийимлердеги реңлер тосыннан пайда болмаған.

Күнделикли турмыс шараятларынан келип шығып, адамлардың жас хәм социаллық жағдайын билдирген. Мәселен, үлкен жастағы кейўаны хаяллар ақ көйлек, ақ киймешек, ақ жегде кийген хәм ақ орамал тартқан.

Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелеринде ақ саўыт, ақ семсер, ақ туў қахарманларды мәртликке баслайтуғын символлық белги ретинде сәўлеленеди. Мысалы:

Сонда ана ақ саўытты кийерсең,

Қырық қызыңды кейинине ертсерсең

Бедеў атқа ақ баслы ер салғанман.

(“Қырық қыз” дәстаны)

Батыр туўған Хәсен хан,

Ақ туўды қолға алады.

(“Ер Зийўар” дәстаны)

Ақтуў, ақ жалаў жеңиске руўхландырады.

Қарақалпақ тилинде ақ отаў дизбеги жийи ушырасады. Отаў сөзи улыўма түркий тиллерине ортақ сөз болып, шырайлы, сулыў етип жақсы безелген қара үй, жас шаңарақларға арнап тигилген үй мәнилерин билдиреди. Мысалы:

Сарбиназға Гүлайым,

“Ақыллы” деп ат берди,

Ақ отаўға апарып,

Алдына жемис қойдырды.

(“Қырық қыз” дәстаны)

Әшөкейли ақ отаў,

Атасының қасында.

(Халық қосығы)

Қарақалпақ халқында инсан өсип, ер жетип жасарын жасап дүньядан өткенде матам мәресиминде оны жуўып ақ таўар, яғный кепин менен орайды, бул хаккында илимпаз Х.Есбергенов былай деп жазады: “Кепинниң ақ таўардан тигилиўи миннетли деп есапланған, өйткени, бул гүнәсызлықтың, Мухаммедти мойынлағанлықтың белгиси деп есапланған”.

Бул дәстүрге байланысly қарақалпақ халқында:

Ақ жаўып, арыў кепинлеп,

Өз қолымнан қояйын

(“Едиге” дәстаны)

Шейит болған кызларды,

Ақ жаўып арыў кепинлеп

Бийик жерге қояды.

(“Қырық қыз” дәстаны)

- деп келтириледі. Үнсіз жүріп, өлині оң жаққа шығарып жатқарды да үстине ақ жауып таслады. (Ш.Сейитов)

Мифологияда ақ рең қудайлар реңі құдіретті күш деп есапланған. Сонлықтан, хаж зияратына барушылар ақ тауардан тигілген кийімлер кийеді. Ақ реңнің этносимволикалық қасиеттілігі мәнісі Қыдыр атаны сыпаттауда да көрінеді. Егер түсінде ақ сақаллы, ақ шашлы, ақ сәллі, ақ шапан кийген кісін көрсе, Қыдыр ата деп түсінеді. Хаж сапарына барған

адамдардың үстилеріне ақ кийім кийіуі, көпшілік жасы үлкен адамдардың ақ сәллі орап, ақ көйлек, ақ шапан кийіп жүріуі де диний ұғымдардағы ақ реңді ұллылық, кийелі, қасиеттілігі деп түсінуінен келіп шыққан.

Реңдердің хәр бір халықтың миллий өзгешеліклеріне, үрп-әдет дәстүрлеріне байланысты хәр кийілі символлық мәнілері халық турмысында айқын көрінеді. Әсіресе, ақ рең бір неше символлық мәнілерде қолланылады.

Әдебиетлар

1. Абжапарова М. Цветообозначения в казахском языке с сопоставлений с алтайским языком. Автореферат канд.дисс. Новосибирск: 2021, -С. 11.
2. Жуматова С. Ҳозирги ўзбек шеръятидаги ранг билан боғлиқ рамзий образлар. Филология фан.номзодлик дисс. –Тошкент: 2000.
3. Бекбергенов А. «Қара» сөзінің мәніслері хақында. //Вестник ККФАН У зССР, 1969, №4, 54-59-б.
4. Содикова М.С. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: 1974, 81-б.
5. Кононов А.Н. Семантика цветообозначающих слов в тюркских языках. Тюркологический сборник. – Москва: 1975, -С. 175.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ранг атамаларининг инсоният жамиятида пайдо бўлиши, ҳозирги қорақалпоқ тилида ранг сифатларининг қўлланиш доираси, гулларнинг ташқи кўриниши, рамзий маъноси ҳамда халқнинг урф-одатлари, урф-одатлари, эътиқодлари билан боғлиқ юзага келиши ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. Эта статья содержит информацию о возникновении цветовых терминов в человеческом обществе, сфере использования цветовых прилагательных в современном каракалпакском языке, внешнем виде, символическом значении цветов и возникновения, связанных с обычаями, традициями и верованиями народа.

SUMMARY. This article provides information about the emergence of the color terms in human society, the scope of the usage of color adjectives in the modern Karakalpak language, the appearance, symbolic meanings of colors and the emergence of colors related to the customs, traditions, and beliefs of the people.

МЕСТО ЛЕКСЕМ «МАТЬ»/ «АНА», «ОТЕЦ/АТА» В ВЫРАЖЕНИИ КОНЦЕПТА «РОДИНА»/ «ЎАТАН» В РУССКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Н.А.Турабаева - кандидат филологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: лингвокультура, концепт, “ona”/“ana”, “ota/ota”, рус ва қорақалпоқ тиллари.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, «мать»/ «ана», «отец/ата», русский и каракалпакский язык.

Key words: cultural linguistics, linguoculturology, concept, “mother”/“ana”, “father/ata”, Russian and Karakalpak languages.

Конец XX века ознаменовался новым подходом к изучению языковых единиц. Указывая на то, что долгое время язык изучался отдельно от его создателя-индивида, сообщества и этноса, Ю.К.Волошин отмечает, что «многие десятилетия лингвисты изучали «человека молчавшего» (язык был как бы сам по себе, а человек – сам по себе). Осознание необходимости изучать язык и человека комплексно, т.е. «говорящего человека», побудило исследователей уделить серьезное внимание всем аспектам этой сложной проблемы» [1:20]. Антропоцентрический подход к изучению лингвистики дал толчок развитию новых направлений, характеризующихся междисциплинарностью: когнитивной лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, этнолингвистики, лингвокультурологии. Выделение лингвокультурологии в отдельную науку продиктовано временем, так как язык является одним из носителей культурного кода.

В последнее время в сопоставительной лингвокультурологии изучение универсальных концептов в лингвокультурологическом аспекте всё больше набирает обороты. Такое усиление интереса к данной проблеме на наш взгляд связано с большим развитием глобализации, при которой наблюдается активная взаимосвязь как в области экономики, так и в области знания, культуры. Во время коммуникации в независимости от уровня владения языками между представителями разных народов, носителями разных языков возникает определенные моменты «недопонимания», обусловленные различиями в отношении к тому или иному слову, понятию, поведению и т.д. Поэтому при сопоставлении языков учет культурологических фактов является необходимой составляющей лингвистического исследования.

При сопоставлении языковых фактов в лингвокультурологическом аспекте особый интерес представляет универсальные концепты. Универсальные концепты – это концепты, которые характерны для всех языков, но наполненные культурологическим смыслом в каждом языке. Таковыми являются концепты «времени», «пространства», «счастья», «дома», «семьи» и т.д.

Среди универсальных концептов особый интерес представляет концепт «Родина», так как данный концепт является сложным в том плане, что он включает в себя такие составляющие концепты как «семья», «дом». Концепт «Родина» стала объектом ряда научных исследований в сопоставительном плане: Е.М.Приоровой, Е.П.Савченко, Е.М. Фильчаковой «Концепт "Родина" в английской и русской лингвокультурах», Н.К.Гаспарян «Репрезентация концептов «Родина» и «ՀԱՅԴԵՆԻԳ» (на материале русских и армянских паремий), Н.Ю.Казаковой «Общечеловеческая ценность РОДИНА в русском и немецком языковом сознании» и др.

В сознании человека формирование и наполнение семантики концепта «Родина» осуществляется поэтапно – для ребенка родиной является его семья, в первую очередь мать, затем, взрослея, у человека формируется понятие «малой родины», которое включает в себя такие наполнители как дом, соседи, друзья, родная улица или деревня, Родина в том значении, которая характеризуется территориальной ограниченностью, государственностью, наполняется другими составляющими как родной язык, обычаи, традиции, закон, этикет, природа, взаимоотношения людей и т.д. находится на высшей ступени семантизации. Если представить семантизацию концепта Родина в виде иерархии, то его ступени можно представить в следующей форме: